

bu yolda tek başına yürümesi yolda kalmasına, yolu şaşırmasına veya yolda ayağı kayıp ümitsizliğe düşmesine sebep olabilir. Sâlikin sülûk sürecinde uyması gereken birtakım kuralları vardır. Bunlara sülûk âdâbı, tarikat âdâb ve erkânı denir. Âdâb ve erkân gözetmeyen sâlik sülûkünden olumlu bir sonuç alamaz ve kemale eremez. Sâlike yolda rehber olması için tasavvufî kaideler içeren âdâb-ı sülûk, âdâb-ı'l-mürîdîn ve atvâr-ı seb'â türünden risâleler kaleme alınmıştır.

Sülûk ehlinin tutmuş olduğu yola özel anlamda “meslek” denir. Tasavvufî Hakk’a giden yolların, mesleklerin gökteki yıldızlardan daha çok, mahlûkâtın nefesleri kadar olduğu kabul edilir. Bu sebeple meslekler birbirinden farklı olabilir. Bu fark sülûk ehlinin bilgi, amel, azim, mizaç, tabiat, meşrep, deneyim ve yeteneklerinin farklılığından kaynaklanır. Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî mesleklerin farklı, maksadın ise bir olduğunu, sülûk ehlinin hal ve makamlarına göre amaçların da farklılaşabileceğini belirtir. Sâliklerin meslekleri ibadet ve taate, riyâzet ve perhizkârlığa, halvet ve inzivaya, seyahat ve sefere, hizmete, mücâhede ve çileye, melâmete, tevazu, öğrenme ve sohbetle bulunmaya ağırlık ve öncelik verecek şekilde türlü türlü olabilir (*Âdâb-ı'l-mürîdîn*, s. 24). Mesleklerin farklılığı sülûk ehline kolaylık sağlamakta, amaçlarına ulaşmalarına yardım etmektedir. Sâlikler hangi mesleği benimserse benimsesin dinin emirlerine uyduğu, kötülüklerden kaçındığı süreçte hak dairesindedir ve doğru yoldadır (Zerrûk, s. 34).

Sûfiler sülûk ile cezbe, sâlik ile meczup arasındaki ilişki üzerinde durmuşlardır. Cezbe ve sülûk itibarıyla dört türlü sâlik vardır: Sırf meczup, sırf sâlik, meczup olan sâlik, sâlik olan meczup. Sırf meczup ilâhî bir cezbeyle kendinden geçen ve bir daha kendine gelemeyen velîdir. Kendinden geçmiş bir halde bulunduğundan, kesret âleminin, şeriatın ve tarikatın faydalarını bilmediğinden başkasını irşad etmeye yetkili değildir. Sırf sâlik sülûkünü tamamladığı halde ilâhî bir cezbeyle ve inâyete mazhar olmamış kimsedir. Rabbânî vuslattan perdeli olduğu için mürşidlik yapamaz. Meczup olan sâlik önce riyâzet ve hizmetle tarikata sülûk eden, sülûk esnasında ilâhî bir cezbe ve muhabbete nâil olup vahdet zevki meşrebine galip gelen sâliktir; ancak temkin mertebesine eremediğinden yine mürşid olamaz. Sâlik olan meczup ise mürşidlik vasfına gerçek mânada

hak kazanandır. Çünkü sülûkten önce cezbe tutulmuş, Hakk'ın tecellisiyle fânî olduktan sonra Hak ile bâkî olmuş, mahv ve fenâ halinden sonra seyrü sülûk ile sahv ve bekâ haline erişmiş, kesrette vahdeti müşahade etmiş, mahbûbiyet makamına ulaşmış ve Hakk'ın hilâfeti mertebesi-ni kazanmıştır (Tehânevî, I, 37, 758; Şehâbeddin es-Sühreverdî, s. 83-90; Abdurrahman-ı Câmî, s. 5-12).

Tasavvuf literatüründe sülûk terimi seyr, sefer, mi'rac, isrâ kelimeleriyle yakın anlamda kullanılır. Tasavvuf yolunu tutmak, yolda ilerlemek, yolun sonuna varmak ve ardından yolun başına geri dönmek şeklinde kavis çizen sülûk-ı'n Allah'a (seyr ilâ'lah), Allah için (seyr il'illâh), Allah üzere (seyr ala'llah), Allah ile birlikte (seyr maa'llah), Allah'ta (seyr fi'llâh), Allah'la (seyr bi'llâh) ve Allah'tan (seyr ani'llâh) olmak üzere çeşitli seyrirleri vardır. Allah'a doğru seyrin sonu varsa da Allah'ta seyrin sonu yoktur. Sülûk-ün başı, ortası ve sonu gibi sözler seyr ilâ'lah ile ilgilidir (Tehânevî, I, 758). Hakk'a doğru yapılan seyrü sefer, urûc-suûd, Hak'tan yapılanı nüzûl rûcû terimleriyle ifade edilir. Hakk'a sefer halinde olup henüz seyr fi'llâha ulaşmamış sâliklere ehl-i cenâib denir. Sûfilerin Hakk'a doğru yaptıkları mânevî sülûk metinlerde ruhî mi'rac şeklinde tasvir edilmiştir. İbnü'l-Fârız “Nazm-ı sülûk” adlı kasidesinde, İbnü'l-Arabî *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *el-İsrâ ile'l-makâmî'l-esrâ* isimli eserlerinde sülûk-ü bu şekilde algılamıştır. Sultanların, vezirlerin, ulemânın, zenginlerin, eşrafin, çiftçi ve köylülerin, tüccarın, sanat erbabının yaşama biçimleri, bunları düzenleyen kurallar, gelenek ve görenekler, töreler sülûk terimi ile ifade edilir. Necmeddin-i Dâye, *Mirşâdü'l-İbâd* adlı eserinde (s. 409-484) bu meslek sınıflarının sülûk-ü hakkında bilgi verir. Fazlullah b. Rûzbihân el-Huncî'nin *Sülûkü'l-mülûk* adlı eserinin konusu da (nşr. Muhammed Ali Muvahhid, Tahran 1362 hş. / 1983) hükümdarların siyaset ve idare tarzıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “slk” md.; Tehânevî, *Keşşâf*, İstanbul 1317, I, 37, 758; *Kâmus Tercümesi*, III, 1048; Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü's-sülûk ilâ Rabbi'l-âlemin*, Kahire 1993; Kuşeyrî, *Tertibü's-sülûk*, Bağdad 1968; Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî, *Âdâb-ı'l-mürîdîn*, Kahire 2005, s. 24; Şehâbeddin es-Sühreverdî, *‘Avârifü'l-ma‘ârif*, Beyrut 1966, s. 83-90; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 380-382; Necmeddin-i Dâye, *Mirşâdü'l-İbâd* (nşr. M. Emîn Riyâhî), Tahran 1365 hş., s. 409-548; Kâşânî, *İşlâhâtü's-şefiyye*, s. 99; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, Kahire 1401/1981, III, 158; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd

Abîdî), Tahran 1370 hş., s. 4-12; Zerrûk, *Qavâ'idü't-tasavvuf*, Kahire 1989, s. 34; İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâc-ı'l-fukarâ*, Bulak 1256/1840, s. 28; İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât*, İstanbul 1963, I, 315-327; Seyyid Mustafa Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü: İstilahât-ı İnsân-ı Kâmil* (haz. İhsan Kara), İstanbul 2008, s. 628-634; L. Lewisohn, “Sulûk”, *EP* (İng.), IX, 861-863; Ali Refî, “Sâlik”, *DMT*, IX, 21-25; Hatice Bû Tûrâbî, “Sülûk”, a.e., IX, 268.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

SÜLÜS (ثلث)

Aklâm-ı sittenin
ana üslûplarından biri.

Sözlükte “üçte bir” anlamına gelen sülûs, hat sanatında genellikle ağzı 3 mm. genişliğindeki kamış kalemle yazılan çok işlenmiş en eski yazı çeşididir. Küfî gibi sülûs yazı da İslâm yazılarının kaynağı (üm-mü'l-hat) olarak kabul edilmiş, hat öğrenimine sülûs yazı ile başlamak gelenek halini almıştır. “Kalem-i sülûs” diye de adlandırılan sülûsün, tomar kaleminin üçte biri kalınlığında veya sülûs harflerinin üçte iki kısmında düzlük, üçte bir kısmında yuvarlaklık olması sebebiyle bu adı aldığı ileri sürülür. Başlangıçta yazıların, yazıldıkları kâğıt boyutlarına, kalem ağzı enine göre isimlendirilmiş olması birinci görüşü kuvvetlendirmektedir. Emevî halifelerinin mektup ve emirlerine tahsis edilen tomarın kalem ağzı genişliği 24 beygir kılı, yaklaşık 15 mm. olarak belirlendiğine göre tomar nisbetle sülûsün kalem ağzı üçte bir yani sekiz kıl, yaklaşık 5 milimetredir (Kal-kaşendî, III, 58). Sülûs yazının ilk ortaya çıktığında üçte birinin yuvarlak, üçte iki parçasının düz olması sülûs adını almasında etkili olduğu düşüncesi de akla uygun gelmektedir. Fakat sanat yazısı olarak büyük gelişme gösteren sülûs yazısının zaman içinde noktası dışında düz çizgileri

Sâmi Efendi'nin celif sülûs levhası (Süleyman Berk arşivinden)

Vahdetî Efendi'nin sülûs levhası (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 151)

kalmamış, harfleri oluşturan çizgiler yuvarlaklaşmıştır. Harflerin akış ve eğiminde üçte bir ve üçte iki oranı korunmuş, bu sebeple sülûs harfleri üç hareket ve üçte bir meyil kuralı ile şekillenmiştir (Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, s. 50, 51).

Emevîler'in son, Abbâsîler'in ilk devirlerinde genişleyen ve gelişen idarî teşkilâtın ihtiyaçlarına bağlı olarak günlük işlerde, resmî dairelerde, Kur'an ve kitap yazımında kullanılan, biri yuvarlak (müdevver), diğeri yaygın (mebsût, yâbis) olmak üzere iki üslûba dayanan yazıların yirmi dördünün isimlerini ve birbirleriyle olan yakınlıklarını, oranlarını İbnü'n-Nedîm kaydetmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre "el-hattü'l-mevzûn" diye de bilinen bu yazıların birbirinden türediği ve ilk şeklinin kûfî veya müdevver yazı olduğu ileri sürülmüştür (İA, I, 498; Çetin, s. 20). Kûfînin kalemle yazılan şekli üç asır Kur'an kitâbetine ayrılmış, bu süre içinde ilk düzenli ve geometrik şeklini korumakla beraber farklı bölge ve kültür çevrelerinde yeni biçimler kazanmış, zamanla müdevver yazının etkisiyle harfleri yuvarlaklaşmıştır. XIX ve XX. yüzyıllarda Sînâ ve Suriye'de arkeolojik kazılar sonunda ortaya çıkarılan eski Arap kitâbeleri üzerinde yapılan araştırmalar İslâm'dan önce geometrik yazıdan başka yine aynı kökten çıkan, daha çok günlük işlerde ve mektuplarda görülen harfleri yuvarlak bir yazı formunun da varlığını göstermiştir. Bilim adamları bu belgelere dayanarak İslâm'ın doğuşu ile büyük önem kazanan bu yazının kûfînin kullanım sahası dışında, özellikle resmî kurumlarda ve kitap yazımında süratle yayılma, bir

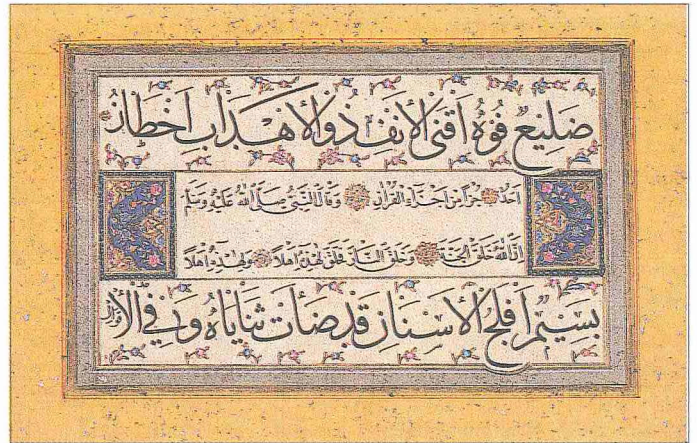
sanat yazısı olarak gelişme zemini bulduğu ve mevzun hatların kaynağı olduğu fikrini daha çok benimsemişlerdir. Emevî ve Abbâsîler devrinde hat sanatındaki bu gelişmeleri temsil eden sanatkarlar arasında öne çıkan İbrâhim es-Siczî (eş-Şecerî), tomar kalemine nisbetle sülûs ve sülûseyn adını verdiği iki kalem belirleyerek aslı ve mevzun hatların ana üslûplarından birini ortaya koymuştur. Talebesi Ahvel el-Muharrir celif kalemine nisbetle sülûs yazının incisini (haffû's-sülûs) çıkarmıştır. Daha sonra adı sıkça duyulan Zakîf de (Ahmed b. Muhammed) sülûs yazının gelişmesinde önemli rol oynayan hattatlar arasında yer almıştır.

Hattatların üç asırlık sanat, zevk ve tecrübeleri sonucu yazı sanatında İbn Mukle diye tanınan Ebû Ali Muhammed b. Ali (ö. 328/940) ve kardeşi Ebû Abdullah Hasan ile yeni bir dönem başlamış, mevzun hatlar arasında karakteri birbirine yakın olan yazılardan asıl olanları seçilerek sıvılandırılmış, harf bünyeleri belli nisbet ve kurallara bağlanmış, aklâm-ı sittenin oluşumuna zemin hazırlanmıştır. Ana üslûpların biçimlenmesi sırasında sülûs yazının da geometrik esasları belirlenmiştir. İbn Mukle kardeşlerden bir asır sonra yetişen İbnü'l-Bevvâb, İbn Mukle'nin tesbit ettiği yazı üslûpları üzerinde bir ayıklama daha gerçekleştirerek yazıları sekize indirmiş ve geometrik esaslara bağlamıştır. İki buçuk asır süren bu üslûbun ardından gelen Yâkût el-Müstasîmî altı çeşit yazının (tevkî', rikâ', muhakkak, reyhânî, sülûs, nesih) klasik usul ve kaidelerini, oranlarını ortaya koyarak hat tarihinin en köklü ıslahatını yapmıştır. Sülûs ve diğer tarzların Yâkût ekolünde ulaştığı bu estetik değerler Osmanlı ekolünde en parlak dönemine girmiştir. Şeyh Hamdullah, II. Bayezid'in himayesi altında özellikle sülûs ve nesih yazıların harf biçim, oran ve

artistik duruşlarında, satır ve sayfa düzeninde yenilikler yaparak Osmanlı hat ekolünün kuruluşunda öncülük etmiştir. Sülûs ve nesih Büyük Derviş Ali, Suyolcuza'de Mustafa, Hâfız Osman, Yedikuleli Seyyid Abdullah, Eğrikapılı Mehmed Râsim, Kazasker Mustafa İzzet, Abdullah Zühüdî Efendi, Kayışzâde Hâfız Osman, Hasan Rızâ, Mehmed Şevki Efendi gibi birçok hattat elinde beş asır işlenerek en olgun dönemine ulaşmış, en güzel örneklerini vermiş, böylece tarihî gelişimini tamamlamıştır.

Sülûs yazının tarihî gelişimi, harf, hece, kelime ve cümlelerin yazılışında uyulacak usul, oran ve kuralları meşk, murakka' ve hat risâlelerinde örnekleriyle açıklanmıştır (bk. MEŞK). Meselâ sülûs elifi güzel bir örneği yazıldıktan sonra şöyle tanımlanır: Elif servi gibi doğru, dik, pürüzsüz, boyu kaleminin nokta ölçüsüyle yedi noktadır. Başından asılmış bir yılanın yukarıdan aşağı süzülerek inişi gibidir. Elif harfinin yazımına başlangıç olarak konan bir noktadan çekilerek elif çıkarılır. Zülfe-si, sonra iki noktalık sadr ve yine iki noktalık gövde, sonra iki noktalık kuyruk kısmı ile elif biçimlenir. Sadrında öne, gövdesinde sola bakan belli belirsiz bir kamburluk göze çarpar. Elif diğer harflerin de aslıdır. Sülûs yazıda elif, fâ, kef, lâm gibi harfler zülfelidir. Ayın, fâ, kâf, mîm, he, vâv gibi harflerin gözleri açıktır. Sülûs hattının yazım kurallarına ölçü olan noktasi paralelkenar dikkörtgenimsidir. Harekeli veya harekesiz yazılan sülûs ve celîsinin harekesi yazıldığı kalem ağzı genişliğinin üçte biri kadardır. Sülûs ve celîsinde okutma işaretlerinden başka kompozisyonda birliği sağlamak için tırfıl, tırnak gibi sûs; mîm, sîn, he, hâ gibi mühmel işaretleri kullanılmıştır.

Sülûs yazının kalem ağzı genişliği 2,5-4 milimetredir. Bu ölçü üç katına çıktığında

Abdülkadir
Şükrü
Efendi'nin
sülûs-nesih
kitası
(İÜ Ktp.,
AY, nr. 6504)

Hâfız Osman'ın sülüs-nesih kütası (İÜ Ktp., AY, nr. 6469)

yazı irileşir ve “celî sülüs” adını alır. Tabii ölçüsü ile celifi arasında kalan şekline “tokça sülüs”, 3-4 milimetreden daha küçük kalemle yazıldığında “hafî sülüs” diye isimlendirilmiştir. Celif sülüs Türk ve İranlı hattatlar elinde daha yavaş bir gelişme göstermiştir. İran’da Yâkût el-Müstasımî’nin sülüs kaideleri celife uygulanmış, fakat dikkate değer bir ilerleme sağlanamamıştır. Özellikle Timurlular zamanında Gıyâseddin Baysungur, Ali Rızâ-yı Abbâsî gibi hattatlar varisiyle celif sülüste önemli gelişme kaydedilmiştir. Celif Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları zamanında Selçuklu celif sülüsü adıyla yeni bir karakter kazanmış, Osmanlı celif ekolüne zemin hazırlamıştır. Osmanlı celif sülüs ekolünün Fâtih Sultan Mehmed zamanında Yahyâ-yı Rûmî ve Ali b. Yahyâ Sûfî ile temeli atılmış, Ahmed Şemseddin Karahisârî ve talebesi Hasan Çelebi ile gelişerek Mustafa Râkım’la celif yazı en güzel nisbet ve âhenge ulaşmıştır (bk. CELÎ). Celif veya sülüs harflerinin birbirine bağlanarak yazılan şekline “müselse”, karşılıklı yazılan biçimine “müsenâ” veya “aynalı yazı” denilmiş, özellikle Osmanlı ekolünde bu alanda yüksek sanat değeri taşıyan çok başarılı eserler verilmiştir.

İslâm yazılarının kaynağı kabul edilen sülüsten tevki’ ve nesih yazı, tevki’den de rikâ’ yazının ortaya çıkarılmış olduğu ileri sürülmüştür (Müstakimzâde, s. 612). Hat

risâlelerinde, “Nesih sülüse tâbidir. Kalem ağız genişliği sülüsün üçte biri kadardır. Sülüsün üçte ikisini neshetmiş, üçte biriyle sülüse uymuştur” şeklinde bilgiler yer almaktadır. Aklâm-ı sitte içinde temel özellikleri sebebiyle sülüs ve nesih bir grup oluşturmuş, genellikle sanat değeri yüksek kıta, murakka’, levha ve mushaf yazımında beraber kullanılmıştır. Gerek sülüs gerekse celifi emek ve pek çok tasarımla yazıldığı için günlük hayatta, resmî işlerde kullanılmamış, genellikle önemi vurgulanmak istenen sözlerin yazımında, beyit ve kitap başlıklarında, güzel yazı albümlerinde, Kur’an kitâbetinde, sülüs celifi levhalarda, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde XVIII. yüzyıla kadar her türlü kitâbelerde çok yaygın biçimde kullanılmış, daha sonra yerini celif ta’lik yazıya bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 10-12; Kalkaşendî, *Şubhu’l-a’sâ*, III, 11-13, 58; Abdurrahman b. Yûsuf İbnü’s-Sâyiğ, *Tuhfetü üli’l-elbâb fî şinâ’ati’l-hağ ve’l-kitâb* (nşr. Hilâl Nâcî), Tunus 1967, s. 96; Taşköprizâde, *Mevzûâtü’l-ulûm*, I, 126; Keşfü’z-zunûn, I, 710-711; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 611, 612, 613, 618; Mustafa Hilmi, *Mizânü’l-hat*, İstanbul 1986, s. 14-15, 53; C. Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye Târîhi* (trc. Zeki Mugâmir), İstanbul 1329, III, 100-102; Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli* (haz. Uğur Derman), Ankara 1972, I, 90, 92; a.mlf., *Eski Yazıların Okuma Anahtarı*, İstanbul 1974, s. 50-52; Mehmed b. Tâceddin, *Hat Risâlesi*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. K 450, vr. 6^b, 7^a; Nihad M. Çetin, “İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi”, *İslâm Kültür Mirâsında Hat San’atı* (haz. Uğur Derman), İstanbul 1992, s. 20-24; B. Moritz, “Arabistan [Yazı, Arap yazısı]”, *İA*, I, 498.

MUHİTTİN SERİN

SÜMÂME b. EŞRES

(ثمامة بن أشرس)

Ebû Ma’n Sümâme b. Eşres
en-Nümeyrî el-Basrî el-Bağdâdî
(ö. 213/828)

Bağdat Mu’tezilesi’nin
önemli şahsiyetlerinden biri.

Büyük ihtimalle Basra’da doğdu. Birçok kaynaktan onun Basralı olduğuna ve Benî Nümeyr kabilesine mensup olduğuna işaret edilmekte, Abdülkâhîr el-Bağdâdî ise adı geçen kabilenin kökleri arasında yer aldığını belirtmektedir (*el-Farâk beyne’l-fırâk*, s. 157). Sümâme’nin Hârûnürreşîd ve Me’mûn dönemlerine yetiştiği, Bağdat’ta yaşadığı, Bîşr b. Mu’temir ve Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf’ın talebesi olduğu kaydedilmektedir (İbnü’n-Nedîm, s. 208; İbnü’l-Murtazâ,

s. 62, 64). En başarılı öğrencilerinden sayılan Câhiz’den başka kendisinden kimlerin faydalandığı bilinmemektedir. Muhtemelen Bermekîler’le olan ilişkisi yüzünden 186 (802) yılında Hârûnürreşîd tarafından hapsedilen Sümâme daha sonra halifenin meclislerine devam etti, Me’mûn’un hocası ve danışmanı konumuna yükseldi. Halife onu vezirlik rütbesiyle taltif etmek istediye de yazdığı bir mektupla bu görevi kabul edemeyeceğini bildirdi ve Ahmed b. Ebû Hâlid ile Yahyâ b. Eksem gibi kişileri tavsiye etti (İbnü’n-Nedîm, s. 207-208). Sümâme’nin, Halife Me’mûn döneminde halkı’l-Kur’ân konusunda sorguya çekilen âlimlerden muhaddis Ahmed b. Nasr el-Huzâî’nin öldürülmesi hususunda Me’mûn’u tahrik ettiği, bu sebeple Vâsiğ-Billâh döneminde (842-847) Safâ ile Merve arasında Ahmed b. Nasr’ın kabilesine mensup kişiler tarafından öldürüldüğü ve cesedinin Kâbe’nin dışında bırakılarak yırtıcı kuşlara yem olduğu şeklinde bir rivayet mevcutsa da (Abdülkâhîr el-Bağdâdî, s. 159-160) bu rivayet muteber sayılmamıştır. Sümâme çoğunluğun kabulüne göre 213 (828) yılında vefat etti. Bu tarihten sonra kaynaklarda onunla ilgili bir olay izlenmemekte ve özellikle Mu’tasım-Billâh ve Vâsiğ-Billâh devirlerindeki olaylarda ismi geçmemektedir (İlhan, sy. 5 [1989], s. 49-50).

Me’mûn’un 218 (833) yılında çıkardığı bir emirnameyle herkesi Mu’tezile’nin temel görüşlerinden olan Kur’an’ın mahlûk olduğu düşüncesini benimsemeye zorlamasında, ayrıca hutbelerde Muâviye’ye lânet okunması şeklindeki düşüncesinde Sümâme’nin etkili olduğu kabul edilir (İbnü’l-Murtazâ, s. 64-65). Yaşadığı dönemde kelâm ve fıkın yanı sıra diğer İslâmî ilimlerde de zengin birikime sahip bulunduğu kaydedilen Sümâme hâfızası, zekâsı ve Arapça’yı güzel kullanması gibi özellikleriyle devrinin seçkin kişileri tarafından takdirle karşılanmıştır. Zehebi’nin onu Mu’tezile’nin ileri gelenlerinden ve dalâlete çağrıda bulunanların öncülerinden diye nitelememesi (*Mizânü’l-fîtidâl*, II, 94), Şehristânî’nin dine karşı alaycı, ayrıca zayıf karakterli olduğu şeklindeki ifadesi (*el-Milel*, I, 70-71), Bağdâdî’nin, görüşlerini anlattıktan sonra tarihçilerin ahlâk dışı garip düşüncelerden bahsettiğini söylemesi (*el-Farâk beyne’l-fırâk*, s. 157-159) muhaliflerinin onun hakkında gerçekçi davranmadığı izlenimini uyandırmakta, kendisine atfedilen bazı aşağılayıcı düşüncelerin gerçekte bağdaşmadığı anlaşılmaktadır. Onun sâdik bir Mu’tezilî olduğu Hayyât tarafından ortaya konulmuştur (*el-İntişâr*, s. 86-